

МАСЛОВА О. О.,асистент кафедри кримінального
права № 1*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 343.23

СТРУКТУРА ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена дослідженню обстановки як категорії кримінального права. Аналізується структура обстановки й елементи, що її утворюють. Визначається вплив структурних елементів обстановки на її кримінально-правове значення.

Ключові слова: *обстановка вчинення злочину, структура обстановки, елементи обстановки.*

Статья посвящена исследованию обстановки как категории уголовного права. Анализируется структура обстановки и образующих ее элементов. Определяется влияние структурных элементов обстановки на ее уголовно-правовое значение.

Ключевые слова: *обстановка совершения преступления, структура обстановки, элементы обстановки.*

The article is devoted to the research of the situation as a category of criminal law. The structure of situation and its elements are analyzed. The impact of the structural elements of situation on its criminal law significance is determined.

Key words: *situation of committing crime, structure of situation of committing crime, elements of situation of crime committion.*

Вступ. Дослідженню кримінально-правових проблем обстановки вчинення злочину в різні часи свої наукові праці присвячували такі видатні вчені кримінально-правової науки дореволюційного періоду, як: Л.С. Білогриць-Котляревський, О.Ф. Кістяківський, М.Д. Сергієвський, М.С. Таганцев та інші дослідники. Найбільш глибоко і змістовно проблема обстановки вчинення злочину була розроблена в працях Г.В. Василяді, Р.Г. Камнева, В.Н. Кудрявцева, А.Ш. Курбанова, М.І. Панова, Г.В. Тимейка, Е.В. Фесенка, М.Ш. Шайдасва й інших.

Постановка завдання. Обстановка – це системне утворення, яке містить низку елементів, які і надають їй якісної визначеності. Будь-яка конкретна обстановка є певною структурою з непостійною кількістю елементів, що її утворюють. У науці кримінального права відсутня єдність позицій щодо структури обстановки вчинення злочинів, а також структурних елементів та їхнього кримінально-правового значення. Метою статті є з'ясування вищезазначених питань.

Результати дослідження. Вирішуючи питання структури обстановки, необхідно виходити з того, що її елементний склад є умовно обмеженим, а тому і класифікація елементів є умовною.

Усі елементи обстановки перебувають у тісній взаємодії, що власне і призводить до виникнення тієї чи іншої обстановки. Характер взаємодії між елементами обстановки може бути різноманітним – від випадкового до закономірного. Саме тому внутрішня об-

становка передбачає як елементарні механічні взаємодії, в яких така взаємодія зводиться до просторово-часового збігу елементів, що її утворюють, так і складні органічні системи, в яких зв'язки між елементами обумовлені притаманними їм властивостями.

У теорії кримінального права існують різні думки стосовно структурного складу обстановки. Одні вчені вважають, що обстановку утворюють тільки люди і події, інші розглядають це питання більш широко і вважають, що обстановка включає, окрім людей і подій, ще й час та місце вчинення злочину. Так, на думку Г.В. Тимейка, обстановку утворюють: а) різні за характером і значенням дії людей; б) нездоланна сила, фізичний і психічний примус; в) стихійні сили природи або суспільства; г) приховані, ще не пізнані людиною явища; г) відхилення від нормального розвитку природних, технічних процесів; д) особливий збіг обставин [1, с. 163].

Елементами обстановки вчинення злочину можуть бути найрізноманітніші явища. Наприклад, обстановка, що зазвичай існує на автошляхах, утворюється такими елементами, як: сам автошлях і його геометричні параметри; стан автошляху; кількість і якість учасників дорожнього руху; інженерно-технічні засоби регулювання дорожнього руху; погодні умови, ступінь видимості [2, с. 57].

Якщо звернутися до бойової обстановки, то вона характеризується станом відповідних військових підрозділів, особливостями ландшафту місцевості, кліматичними, гідрометеорологічними й іншими даними, соціально-політичним складом і настроєм місцевого населення і т. п. [3, с. 514].

Обстановка публічності типово утворюється випадковим скупченням людей, незнайомих між собою.

До елементів обстановки вчинення злочину з погляду їхньої типовості для більшості форм конкретної обстановки і ступеня кримінально-правової значущості належать людина, матеріальні предмети, природно-кліматичні та деякі інші чинники. Обґрунтованість виділення саме цих елементів підтверджується нормами чинного кримінального законодавства і дослідженнями структури складу обстановки вчинення конкретних злочинів.

Такі елементи на рівні конкретного злочину своє кримінально-правове значення можуть проявляти по-різному. Зокрема, соціальні властивості людини набувають свого кримінально-правового значення, передусім, залежно від того, ким вона є в процесі злочинного посягання – потерпілим, суб'єктом, очевидцем чи сторонньою особою. Це породжує питання про те, хто із вказаних осіб може бути елементом обстановки. В юридичній літературі це питання вирішується по-різному.

У криминології одні автори вважають, що людський елемент обстановки обмежується тільки очевидцями злочину, які втручаються в процес його вчинення або перебувають у полі зору злочинця [4, с. 16]. Інші до очевидців вчинення злочину додають пособників злочину [5, с. 51].

Криминологами в цьому плані основне значення приділяється потерпілому. М.Г. Угрехелідзе дійшов висновку, що в структурі відносин «злочинець – жертва» злочинця можна розглядати не тільки як основного «автора», суб'єктивне джерело злочину, але і як об'єктивне джерело стосовно жертви – елемент віктимогенної обстановки [6, с. 82].

Так, М.П. Яблоков не відносить виконавця злочину і потерпілого до людського елемента обстановки, тому що особливості поведінки злочинця і потерпілого аналізуються в межах інших елементів криминологічної характеристики злочину [5, с. 51].

Подібно варто вирішувати розглядуване питання і в кримінальному праві. Якщо брати за основу таку кримінально-правову конструкцію, як склад злочину, то варто визнати, що людський елемент обстановки, який розглядається в межах об'єктивної сторони, обмежується лише очевидцем злочину і сторонніми особами, тому що потерпілий, виконавець та інші співучасники злочину повинні бути віднесені відповідно до об'єкта і суб'єкта злочину.

Варто погодитися з висловлюванням Г.В. Василяді [7, с. 43] про те, що підхід до людського елемента обстановки лише з позиції загального вчення про склад злочину не дозволяє відобразити всю ту багатогранність її кримінально-правового значення, яку вона має

для визначення підстав кримінальної відповідальності, кваліфікації злочину, призначення покарання.

У літературі М.П. Карпушиним, В.І. Курляндським висловлювалася думка про те, що обстановка характеризує злочин загалом, а її дослідження в межах об'єктивної сторони злочину є лише даниною усталеній традиції [8, с. 105].

Значення сторонньої особи, тобто такої, яка, хоча і перебувала в місці злочину в момент його скоєння, але не усвідомлювала цього факту, може проявитися, зокрема, під час кримінально-правової характеристики незакінченої злочинної діяльності. Наприклад, злочин перервано у зв'язку з тим, що зненацька з'явилася стороння особа і злочинець злякався свого можливого викриття і подальшого затримання. Ця обставина виключає наявність в його поведінці добровільної відмови від подальшого вчинення злочину і звільнення від кримінальної відповідальності. У деяких випадках сторонні особи, хоч і не усвідомлюють факту скоєння злочину, однак своїми вчинками здатні впливати на розвиток злочину і його кримінально-правову оцінку. Крім того, сторонні особи як елементи обстановки можуть впливати і на правову оцінку суспільно-небезпечних наслідків, спричинених у стані уявної оборони, а отже, визначати для особи, яка уявно оборонялася, характер кримінально-правових наслідків.

Отже, людський елемент обстановки вчинення злочину складається з осіб, які в процесі злочинного посягання можуть займати різні позиції, і свою визначеність в цьому сенсі вони отримують із моменту початку вчинення злочину.

Матеріальні предмети завжди присутні в обстановці вчинення злочину і їхня кількість достатньо велика. Однак навряд чи доцільно з позиції кримінального права встановлювати всю їх сукупність, тому що далеко не кожен із них визначає властивості обстановки. Доцільним здається виділення із загальної кількості матеріальних предметів лише тих, які самостійно або разом із іншими елементами обстановки надають їй якісної визначеності та набувають кримінально-правового значення.

Зміст даного елемента обстановки, з урахуванням вищезазначеного, утворюють: 1) транспортні засоби; 2) різного роду виробничі механізми і технологічне обладнання; 3) інженерно-технічні засоби регулювання дорожньо-транспортного руху; 4) предмети господарсько-побутового призначення; 5) будівлі й інші схожі спорудження житлового, господарського, промислового призначення.

Найчастіше своє значення матеріальні предмети проявляють у необережних злочинах. Головна їхня роль у механізмі скоєння злочину полягає в тому, що наявність певного матеріального предмета, його стан, спосіб функціонування покладає на суб'єкта обов'язок в одних випадках проявляти особливу старанність або обережність під час тієї чи іншої поведінки, або утримуватися від неї, а інколи навпаки, проявляти активність у вчиненні конкретних дій.

Дещо рідше проявляється взаємозв'язок між матеріальними предметами обстановки і діями у разі скоєння умисних злочинів. Зокрема, тут через оцінку стану відповідного матеріального об'єкта можна з відносною точністю зробити висновок про фактичний зміст суб'єктивної сторони злочину.

Істотне значення для встановлення фактичного змісту суб'єктивних ознак злочину (вина, мотив, мета) також може мати взаємозв'язок, який іноді виникає між матеріальним елементом обстановки і знаряддям скоєння злочину.

Природно-кліматичні чинники як елементи обстановки вчинення злочину насамперед характеризуються діями стихійних сил природи. До них належать такі явища, як: землетрус, повінь, пожега, сильні мороз або спека, снігопад чи дощ, туман, а також явища, які проходять із закономірною періодичністю, зміна світлого та темного часів доби, зміна пір року й інше. До них варто також віднести і результати дій вказаних явищ, наприклад, снігові замети, обмерзання, підвищена вологість тощо. Найбільш істотне значення природно-кліматичні чинники із кримінально-правового погляду мають у разі вчинення злочинів, пов'язаних з експлуатацією транспортних засобів. Водночас дані чинники можуть впливати на визнання діяння злочинним.

Аналогічне значення природно-кліматичні чинники мають для визначення (встановлення) стану крайньої необхідності, для правильного застосування відповідальності за злочини, передбачені ст. ст. 284, 285 Кримінального кодексу (далі – КК) України, оскільки бездіяльність у такому разі визнається злочинною, коли вона була викликана обстановкою безпеки, обумовленої стихійними силами на морі чи іншому водному шляху.

Інколи використання стихійних сил природи може визнаватися обставиною, що обтяжує покарання. Так, відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України, обставиною, що обтяжує покарання, є вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій.

Г.В. Василяді [7, с. 55] зазначає, що до переліку інших елементів обстановки вчинення злочину в певних випадках можна віднести відносини і процеси. Кримінально-правове значення можуть мати природні, соціальні, побутові відносини і процеси та їх різновиди. Суспільні відносини, в умовах яких вчиняються деякі посягання, характерні, зокрема, для злочинів, передбачених п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. ст. 342, 345, 345¹, 346 КК України, тому що потерпілими в такому разі є особи, які в момент посягання виконували певні службові або громадські функції, а отже, взаємодіяли з іншими людьми. Фактичний характер відносин інколи може бути істотним для точної кваліфікації суспільно небезпечного діяння.

Достатньо розповсюдженим елементом обстановки вчинення злочину є відносини, що виникають у сімейно-побутовій сфері. Особливо вони характерні для злочинів проти особи, передбачених ст. ст. 115, 118, 121–125 КК України. Значна кількість названих злочинів вчиняються через несприятливі сімейно-побутові стосунки, що наявні на момент скоєння злочину. Причому типово це відносини між подружжям (серед яких і колишні чоловік/дружина, і особи, які перебувають у цивільному шлюбі або близькі родичі), які мали ворожий або неприязний характер.

Загалом значення сімейно-побутових стосунків зводиться до того, що в реальності вони утворюють певні морально-етичні і психологічні види обстановки, які зазвичай називають «кліматом», «атмосферою», що склалися в якому-небудь формальному чи неформальному колективі, і які за певного рівня розвитку здатні призвести до вчинення злочину.

У кримінальному законодавстві п. 5 ч. 1 ст. 66 КК України ці чинники утворюють обставину, що пом'якшує покарання. Отже, злочин визнається менш суспільно небезпечним, якщо він скоєний внаслідок збігу тяжких особистих, сімейних чи інших обставин.

У теорії кримінального права по-різному вирішується питання щодо визнання місця і часу елементами обстановки, у зв'язку із чим її розглядають у широкому і вузькому сенсі. Так, В.Н. Кудрявцев вважає, що обстановка містить ці елементи. Протилежної думки дотримується Е.Ф. Фесенко, який зазначає, що в кримінальному законі містяться багатозначні формулювання, зокрема, «військовий час», «поле бою», «час бою», «район бойових дій», в яких дається характеристика не тільки обстановки, але і місця, і часу вчинення злочину. Тому науковець приходить до висновку, що наведені випадки поняттям обстановки не охоплюються і тому йдеться про ситуацію вчинення злочину [9, с. 134]. Обґрунтовуючи такий підхід, автор зазначає, що ситуація – категорія об'єктивна, містить просторово-часові характеристики, а тому є самостійною кримінальною ознакою, яка може бути віднесена до об'єктивної сторони складу злочину. На думку вченого, така позиція не містить штучного відриву місця від часу, часу від обстановки, які в реальній дійсності тісно пов'язані між собою, а також дає можливість отримати більш повну характеристику вчиненого злочину [9, с. 135].

Для вирішення цього питання по суті необхідно визначитися, що треба розуміти під місцем і часом скоєння злочину. У кримінально-правовій літературі час вчинення злочину розуміють як не просто час доби чи пору року, а конкретний період, в який скоєно суспільно небезпечне діяння [10, с. 1018].

Схожим чином вирішується питання і про місце вчинення злочину. Місцем вчинення злочину зазвичай розуміють певну територію або інше місце, де здійснюється суспільно небезпечне діяння та настають суспільно небезпечні наслідки [10, с. 522].

Місце і час вчинення злочину відносяться до елементів обстановки. Однак водночас, як зазначає Г.В. Василяді [7, с. 38], вони виконують специфічну функцію – є просторово-часовими обмежувачами, використовуючи метричні властивості яких, законодавець виділяє, конкретизує, формалізує ті чи інші матеріальні кримінально-правові явища, зокрема й обстановку вчинення злочину. Необхідність просторово-часової конкретизації обстановки скоєння злочину може бути обумовлена притаманними їй особливостями, зокрема, повсюдністю, безмежністю кількісного й якісного складу її елементів, високим ступенем рухливості стану її структури і, як наслідок, непостійністю її властивостей, що також ускладнює встановлення якісних характеристик обстановки.

Саме тому законодавець, виділяючи значущий кримінально-правовий аспект обстановки вчинення злочину, використовує різні способи її формалізації та, безумовно, з використанням таких категорій, як місце і час.

Це положення наглядно може бути продемонстроване в розумінні «воєнного часу», для якого притаманні глибокі зміни в усіх сферах суспільного життя [11, с. 210].

Використання в такому разі часового критерію дозволяє розмежувати обстановку, притаманну суспільству для періоду, коли воно перебуває в стані війни, від мирної обстановки.

В іншому разі місце і час утворюють межі, в яких існують такі, що мають кримінально-правове значення, зв'язки між діями і обстановкою його вчинення. Свідченням цього є використана законодавцем у ст. 249 КК України формула «поле бою під час бою». Не викликає сумніву, що кримінальна відповідальність встановлена не за самовільне залишення чого-небудь взагалі, а за самовільне залишення поля бою, і не будь-коли (до чи після), а лише під час бою, тим самим підкреслюється, що суспільна небезпечність цього діяння проявляється не всюди і не завжди, а лише в такій обстановці. Схоже значення просторово-часових меж проявляється і в інших нормах.

Щодо ситуації вчинення злочину, яка утворюється поєднанням обстановки, місця і часу вчинення злочину, то з нею важко погодитися, оскільки незрозуміло, у чому полягає штучний розрив місця від часу, часу від обстановки і чому такий стан речей із сукупністю ознак об'єктивної сторони складу злочину не дозволяє здійснити відносно повну характеристику вчиненого злочину, крім того, відсутня більш-менш істотна різниця між обстановкою і ситуацією.

Якщо умовно розділити будь-яку з вищезгаданих законодавчих конструкцій, в яких є таке поєднання, наприклад, «поле бою під час бою» на складові компоненти – обстановку («поле бою»), місце («поле»), час («під час бою»), то виявиться, що місце і час без обстановки втрачають всяку визначеність і перетворюються на абстракції, позбавлені самостійного змісту, а отже, і кримінально-правового значення. Саме тому ми не вбачаємо підстав стверджувати, що місце і час доповнюють обстановку, якісно її змінюють і перетворюють на ситуацію.

Обстановка вчинення злочину зазвичай формується з декількох значущих у кримінально-правовому сенсі елементів. Однак її кримінально-правові властивості та зовнішні форми залежать від їхніх кількісних та якісних характеристик, а також від ступеня впливу всіх елементів на формування властивостей обстановки. Сказане може бути проілюстровано, зокрема, на прикладі автодорожньої обстановки, у створенні якої задіяні різні елементи – транспортний засіб, пішоходи, інженерно-технічні засоби регулювання дорожнього руху, але основна якість дорожньої обстановки – це її небезпечність, і визначається вона транспортним засобом як джерелом підвищеної небезпеки.

У кримінологічній і криміналістичній літературі зустрічається низка класифікацій обстановки вчинення злочину залежно від ролі того чи іншого елемента для формування обстановки. Наприклад, виділяються постійні та непостійні види елементів; обов'язкові й альтернативні; головні та другорядні; домінуючі й інші [5, с. 54–54; 12, с. 27–28; 13, с. 16–17]. Деякі із цих класифікацій можуть бути корисними і для кримінального права. Так, точне встановлення домінуючого у створенні аварійної обстановки елемента інколи дозволяє вирішити питання стосовно вини особи. З позицій кримінального права першочергове значення

має встановлення в обстановці головного елемента, який значною мірою визначає її суть, оскільки лише істотні властивості здатні впливати на злочинність діяння. Отже, у розглядуваній вище автодорожній обстановці транспортний засіб визначає її небезпечний характер, тобто є головним елементом.

Варто зазначити, що обстановка безпеки може обумовлюватися й іншими чинниками, причому її можна віднести до числа тих, які найбільш часто враховуються в кримінальному законі. В основі даного виду обстановки можуть бути деякі небезпечні форми людської поведінки, стихійні сили природи, властивості деяких речей (токсичних, радіоактивних, вибухонебезпечних тощо), деякі технологічні процеси, що використовують ультразвукове, інфрачервоне, ультрафіолетове, електромагнітне випромінювання.

Передбачена вона в злочинах, пов'язаних із порушенням правил експлуатації транспорту (ст. ст. 276, 286 КК України); з порушенням правил здійснення певних видів виробничої діяльності (ст. ст. 271, 272, 273, 274, 275 КК України) та порушенням правил поведіння з деякими видами речовин.

Обстановка безпеки притаманна і таким станам, як необхідна оборона, крайня необхідність, затримання злочинця.

На підставі головного елемента здійснюється формування й інших конкретних видів обстановки вчинення злочину.

Так, коли обстановка формується в основному завдяки людському елементу, то, як вже зазначалося, таку обстановку визначають як публічну.

З огляду на специфіку головного елемента кримінальний закон визначає і деякі інші види обстановки, а саме: обумовлену військовими чинниками (військовий час, бойова обстановка, район бойових дій, бій); обстановка таємності (ст. 185 КК України); обстановка здійснення (виконання) корисних службових або громадських функцій (п. 8 ч. 2 ст. 115, ст. ст. 342, 345, 3451, 346 КК України); обстановка перебігу деяких бажаних природних процесів (ст. ст. 248, 249 КК України).

Крім того, Г.В. Василяді [7, с. 59] виділяє ще й такі види обстановки, як безлюдність і обстановка, характерна для темного часу доби.

В юридичній літературі існують й інші види обстановки, а саме: історична; соціально-політична; фізична і соціальна; криминогенна і віктимогенна. Розглядають обстановку і як причину вчинення злочину, і як обставину, що породжує рішучість вчинити злочин, а також як обставину, що не породжує в суб'єкта рішучості скоїти злочин [14, с. 23; 15, с. 168; 16, с. 86–87].

Висновки. Значене дозволяє зробити висновок про те, що в узагальненому вигляді обстановка за своїм змістом є системним утворенням, що є результатом взаємодії елементів реальності – людини, матеріальних предметів, природно-кліматичних та інших чинників, кількісні й якісні характеристики яких визначають її основні властивості та форму. Оскільки витоки обстановки перебувають у природному і соціальному середовищі, навряд чи виправдано відносити її виключно до кримінально-правових явищ. Однак притаманні їй властивості, що впливають на злочин чи особу, яка його вчиняє, надають обстановці і безпосереднього кримінально-правового значення.

Обстановку не можна цілком відносити до якогось окремого елемента складу злочину, оскільки її структура може бути розосереджена на декількох із них.

Список використаних джерел:

1. Тимейко Г.В. Понятие и значение уголовной противоправности действия (бездействия) в укреплении социалистической законности / Г.В. Тимейко // Науч. тр. Кубан. гос. ун-т. – 1973. – Вып. 170. – С. 114–173.
2. Лукьянов В.В. Проблемы квалификации дорожно-транспортных преступлений / В.В. Лукьянов. – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.
3. Советская военная энциклопедия / под ред. А.А. Гречко, Н.В. Огаркова. – М. : Воениздат, 1976–1980. – Том 1 : А – Бюро. – М. : Воениздат, 1976. – 640 с.

4. Куликов В.И. Обстановка совершения преступлений и ее криминалистическое значение : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика; оперативно-розыскная деятельность» / В.И. Куликов ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1983. – 23 с.
5. Яблоков Н.П. Криминалистическое понятие и структура обстановки совершения преступления / Н.П. Яблоков // Вест. Моск. ун-та. Серия 11 «Право». – 1986. – № 3. – С. 46–54.
6. Угрехелидзе М.Г. Диалектика объективного и субъективного в виктимологической ситуации / М.Г. Угрехелидзе // Вопросы социалистического государства и права. – Тбилиси, 1984. – С. 81–91.
7. Василиади А.Г. Обстановка совершения преступления и ее уголовно-правовое значение : дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.Г. Василиади // Моск. высш. школа милиции МВД СССР. – М., 1988. – 199 с.
8. Виттенберг Г.Б., Гаверов Г.С. Карпушин М.П., Курляндский В.И. Уголовная ответственность и состав преступления / Г.Б. Виттенберг, Г.С. Гаверов, М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. – М. : Юрид. лит., 1974. – 232 с.
9. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе : Часть Общая. – К. : Наукова думка, 1985. – 447 с.
10. Велика українська юридична енциклопедія : у 20-ти т. – Х. : Право, 2016. – Т. 17 : Кримінальне право / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т України ім. Ярослава Мудрого. – 2017. – 1064 с.
11. Советская военная энциклопедия. – М. : Воениздат, 1976–1980. – Т. 2 : Вавилон – «Гражданская война в Северной Америке». – 1976. – 654 с.
12. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления : [учебное пособие] / Ю.М. Антонян. – М. : Изд-во Акад. МВД СССР, 1973. – 71 с.
13. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления / В.Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 244 с.
14. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 288 с.
15. Флоря К.Н. Назначение наказания с учетом причин совершенного преступления / К.Н. Флоря. – Кишинев : Штиинца, 1980. – 135 с.

